

6 ŞUBAT 2023 KAHRAMANMARAŞ MERKEZLİ DEPREMLERİN ŞANLIURFA TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARINA ETKİLERİ VE DEPREM ENKAZ KAZI ÇALIŞMALARI

EFFECTS OF 6 FEBRUARY 2023 KAHRAMANMARAŞ CENTERED EARTHQUAKES ON ŞANLIURFA IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE AND EARTHQUAKE DEBRIS EXCAVATION WORKS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 10 Ocak 2024	Received: January 10, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 22 Şubat 2024	Peer Review: February 22, 2024
Kabul: 10 Ekim 2024	Accepted: September 10, 2024

DOI : 10.22520/tubaked.1417063

Sevcan ÖLÇER* - Mehmet ÖNAL - Fatma Şebnem KULOĞLU YÜKSEL***
Nazelin PİŞKİN**** - Sümeyra ÇİFTÇİ*******

ÖZET

6 Şubat 2023'te art arda gerçekleşen Kahramanmaraş merkezli 7.7 ve 7.6 şiddetindeki depremler Güneydoğu Anadolu bölgesindeki on ili (Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Şanlıurfa, Gaziantep, Adana, Osmaniye, Kilis, Diyarbakır, Malatya) kapsayan geniş bir alanda büyük yıkımlara neden olmuştur. Yaşanan depremlerle resmi kayıtlara göre 50 binden fazla kişi hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte insanlık tarihi boyunca köklü uygarlıklara ve çeşitli kültürlerle ev sahipliği yapan bölgenin önemli kültür varlıkları depremin yıkıcı etkisinden kaçamamıştır. İnsan hayatının her şeyden önce geldiği bilinciyle "afet bölgesi" olarak andığımız bu coğrafyada, somut ve somut olmayan kültür varlıklarını kurtarmak, onarmak ve yeniden ayağa kaldırmak kültürel mirasın sonraki nesillere aktarılması açısından büyük önem arz etmektedir. Bu iradeyle Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Deprem Enkaz Arkeoloji

* Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye
e-posta: ssevcanure@gmail.com ORCID:0000-0001-6351-0954

** Prof. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye
e-posta: monalbz@gmail.com ORCID:0000-0002-5182-4443

*** Dr. Öğr. Üyesi., Harran Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye
e-posta: kyuksel@harran.edu.tr ORCID: 0000-0002-2581-4823

**** Arş. Gör. Harran Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye
e-posta: nazelinpiskin@gmail.com ORCID:0000-0003-0060-7470

***** Öğr. Gör. Harran Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Şanlıurfa / Türkiye
e-posta: sumeyraa.ciftci@gmail.com ORCID:0000-0003-0318-2017

Kazi Çalışmaları başlatılarak Şanlıurfa ili ve ile bağlı ilçe, köy ve beldelerinde depremde yıkılan ya da hasar gören yapıların kısa vadede mevcut durumlarının belgelenmesi, hasar tespitleri ve bilimsel raporlara dayanarak gerekli onarımlarının yapılması zaruri görülmüştür. Çalışmamızda Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü Başkanlığı ve Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Önal'ın bilimsel sorumluluğunda Şanlıurfa'da depremden zarar gören, yıkılan ve enkaza dönüşen tescilli yapılardan, öncelikle can güvenliği riski bulunmayan taşınmaz kültür varlıklarında yapılan çalışmalar açıklanmıştır. Bu yapılar Şanlıurfa ili, Eyyubiye ilçesinde bulunan Şanlıurfa Ulu Cami ve Dabakhane Cami; Haliliye ilçesi Germuş Köyü'nde bulunan Germuş Kilisesi; Harran ilçesindeki Harran Ulu Cami; Birecik ilçesindeki Birecik Ulu Cami ve Halfeti ilçesinde bulunan Halfeti Ulu Cami olarak belirlenmiştir. Deprem sonucunda ulaşılabilir hale gelen çeşitli yapısal katmanların belgelenmesi, koruma süreçlerinin başlatılması açısından oldukça önemlidir. Çalışmaların birinci önceliği, elimizdeki kültür molozunun, farklı bir ifadeyle tarihi, kültürel ve sanatsal değeri bulunan mimari parçaların veya taşınır-taşınmaz her türden diğer eserlerin korunması ve mevcut durumlarının tespit edilmesidir. İkinci önceliği, kayıt altına alınan eserlerin afet sonrası yeniden onarılması ve kullanılması için gerekli her türlü bilimsel verinin ortak bir alanda toplanarak değerlendirilmesidir. Bu bağlamda deprem sonrası ihtiyaç analizleri yapılarak eserlerde oluşan yıkıntıların bilimsel yöntemlerle molozlardan ayrıştırılması, kayıt altına alınması, tasnifi, temizlik işlerinin tamamlanması ve koruma süreçlerinin başlatılması için çalışmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremi, Şanlıurfa, Enkaz Kazıları, Hasarlı Kültür Varlıkları, Koruma

ABSTRACT

On February 6, 2023, consecutive 7.7 and 7.6 magnitude earthquakes centered in Kahramanmaraş hit ten provinces in the Southeastern Anatolia region (Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Şanlıurfa, Gaziantep, Adana, Osmaniye, Kilis, Diyarbakır, Malatya) caused great destruction over a wide area. According to official records, more than 50 thousand people lost their lives in the earthquakes. However, the important cultural assets of the region, which have hosted deep-rooted civilizations and various cultures throughout human history, could not escape the devastating effect of the earthquake. In this geography, which we refer to as the “disaster zone” with the awareness that human life comes first, it is of great importance to save, repair and restore the tangible and intangible cultural assets in terms of transmitting the cultural heritage to the next generations. With this approach, the Ministry of Culture and Tourism has initiated “Earthquake Debris Excavation Archeology Studies” and it was deemed necessary to document the current conditions of the buildings destroyed or damaged in the earthquake in the province of Şanlıurfa and its districts, villages and towns in the short term, and to carry out the necessary repairs based on damage assessments and scientific reports. This paper describes the studies conducted under the scientific guidance of Şanlıurfa Archaeology Museum Directorate and Prof. Dr. Mehmet Önal, a lecturer from Harran University Archaeology Department. The focus is on immovable cultural properties without life safety risks among the registered buildings that were damaged, destroyed, and turned into debris in Şanlıurfa. The structures under study include Şanlıurfa Ulu Mosque and Dabakhane Mosque located in the Eyyubiye district of Şanlıurfa province; Germuş Church located in Germuş Village of Haliliye district; Harran Ulu Mosque in Harran district; Birecik Ulu Mosque in Birecik district and Halfeti Ulu Mosque in Halfeti district. Documenting the various structural layers that become accessible as a result of the earthquake is very important in terms of initiating conservation processes. The primary goal is the conservation and documentation of cultural debris, including architectural elements with historical, cultural, or artistic value, as well as other movable and immovable artifacts. The secondary objective is to collect and analyze the necessary scientific data to restore and repurpose the documented artifacts following the disaster. In this context, post-earthquake needs analyses were conducted, and efforts were undertaken to separate the ruins from the rubble using scientific methods, record and classify them, complete cleaning processes, and initiate conservation measures.

Keywords: 6 February 2023 Kahramanmaraş Earthquake, Şanlıurfa, Debris Excavations, Damaged Cultural Heritage, Conservation

GİRİŞ

Toplumların kimliği, tarihi, inançları, gelenek ve kültürleriyle ilgili somut ve somut olmayan değerlerin tümünü kapsayan kültür varlıkları veya kültürel miraslar, özgün biçimde geleceğe aktarılması gereken en önemli değerlerimizdir. Her yıl doğal afetlerin ve insan kaynaklı tehlikelerin neden olduğu pek çok risk yüzünden kültür varlıklarımız zarar görmekte ve yok olmaktadır. Bu riskler doğal kaynaklı (deprem, sel, yangın, toprak kayması, tsunami vb.) ya da insan kaynaklı (Vandalizm, savaşlar, hırsızlık vb.) olarak bütün ülkeleri, bölgeleri ya da belirli miras alanını etkileyebilmektedir (UNESCO, ICOMOS-ICORP, MARSH International, ICCROM, UNISDR, 2013),¹ (Oktay ve ark, 2020, s. 305-321). Kültür varlıklarını en fazla etkileyen riskler arasında doğal afetler bulunmaktadır.² Deprem ve sel gibi afetler meydana geldiği çevreye ve topluma farklı şekillerde tesir etmekle birlikte afet sonrası oluşan can ve mal kaybı, hasar ve yıkımlar, ekonomik, sosyolojik ve psikolojik sorunlar kültür varlıkları için tehditler oluşturmaktadır.

Türkiye, tarih boyunca önemli deprem kuşakları üzerinde ve çoklu afet riski altında bulunan bir deprem ülkesidir. Güneydoğu Anadolu ve çevresi ise genel olarak sismik aktivitenin yoğun olduğu bir alandır. Bölgedeki iki önemli sismo-tektonik yapı, Güneydoğu Anadolu Bindirmesi (GAB) ile hemen onun kuzeyinde yer alan ve Arap Plakası ile Anadolu Plakası arasındaki sınırı oluşturan Doğu Anadolu Fayı (DAF)'dır. Doğu Anadolu Fay Zonu, Karlıova-Antakya arasında 580 km'lik bir uzanım ile, Türkiye'nin en etkin ve diri olan iki ana fay kuşağından birini oluşturmaktadır. Son birkaç yüz yıl içinde bu fay üzerinde meydana gelen en önemli depremler: 1513 Pazarcık depremi, 1822 Kahramanmaraş depremi, 1866 Karlıova depremi, 1872 Antakya, 1874 Gezin depremi, 1875 Sivrice depremi, 1893 Çelikhane depremi, 1905 Pötürge depremi, 1971 Bingöl depremi, 1977 Palu depremi, Haziran-Temmuz 1986 Sürgü depremleri, 1998 Ceyhan depremi, 2011 Van depremleri ve 2020 Elazığ depremleridir.³

6 Şubat 2023 tarihinde, Türkiye saati ile 04:17'de ve 13:24'de merkez üssü Pazarcık (Kahramanmaraş) ve Elbistan (Kahramanmaraş) olan Mw 7.7 ve Mw 7.6

büyükliğünde iki deprem meydana gelmiştir.⁴ Yerin 8.6 km ve 7 km derinliğinde meydana gelen depremler Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Şanlıurfa, Gaziantep, Adana, Osmaniye, Kilis, Diyarbakır ve Malatya'da büyük yıkımlara yol açmıştır. Tarihi kaynaklar incelendiğinde Kahramanmaraş merkezli büyük bir depremin en son 29 Kasım 1795 tarihinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu depremin 7 büyüklüğünde olduğu, şehir merkezinde bulunan cami, medrese, kale gibi yapıların yanı sıra şehirde ayakta ev kalmadığı belirtilmektedir.⁵ Kahramanmaraş merkezli 1795'te gerçekleşen deprem gibi, 6 Şubat 2023'te yaşanan bu deprem de kapsadığı iller dahilinde bütün ilçeleri etkilemiş ve oldukça geniş bir alanda gerçekleşmiştir. Ayrıca 15 Mart 2023 tarihinde özellikle Adıyaman ve Şanlıurfa'yı etkileyen seller nedeniyle 21 kişi hayatını kaybetmiş, iki ilde 3 binden fazla insanın maddi hasara uğradığı bildirilmiştir. 3. derece deprem bölgesinde bulunan Şanlıurfa'da yaşanan sel felaketi, depremin hasar verdiği çeşitli yapıları ve özellikle kültür varlıklarının hasar derecelerini arttırmıştır.

Çalışmamızda 6 Şubat 2023 tarihli Kahramanmaraş merkezli depremlerde, Şanlıurfa ili ve ilçesinde zarar gören, yıkılan ve enkaza dönüşen tescilli kültür varlıkları hakkında yapılan çalışmalar açıklanmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hızlı bir şekilde başlatılan "Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları", depremde yıkılan ya da hasar gören tescilli yapıların mevcut durumlarının belgelenmesi ve hasar tespitleriyle ilgili bilimsel raporların oluşturulması için yapılmıştır. Afet bölgesi içindeki Kahramanmaraş ve Şanlıurfa il ve ilçelerinde, Şanlıurfa Müzesi Müdürü Celal Uludağ ile Kahramanmaraş Müzesi Müdürü Safinaz Acıpayam başkanlığında ve Prof. Dr. Mehmet Önal'ın bilimsel sorumluluğunda enkaz kazı çalışmalarına başlanmıştır. En son sayısı 1767'yi bulan Şanlıurfa'daki taşınmaz kültür varlıklarından hasar gören yapıların bir kısmına Vakıflar Bölge Müdürlüğü aracılığıyla müdahale edilmiştir. Kahramanmaraş ve Şanlıurfa'da eşzamanlı başlatılan çalışmalar, Şanlıurfa'da sosyal sorumluluk bilincindeki üç mimar, bir arkeolog ve bir sanat tarihçiyle 23.03.2023 tarihinde başlamış ve aralıklı olarak sürdürülerek 22.09.2023 tarihinde tamamlanmıştır.

¹ UNESCO, ICOMOS-ICORP, MARSH International, ICCROM, UNISDR (2013). Heritage and resilience issues and opportunities for reducing disaster risks. Erişim adresi: <https://www.undrr.org/publication/heritage-and-resilience-issues-and-opportunities-reducing-disaster-risks>.

² Türkiye'de tarihi sitler ve anıtların deprem tehdidi altında bulunma oranları %90 ile %98 arasındadır. Bkz. Anadolu ve Arıoğlu, 1977, s. 38

³ R. A Oyuç, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depreminin Tarihi ve Kültürel Mirasa Etkilerinin Araştırılması, Erişim adresi: https://deprem.tubitak.gov.tr/assets/pdf/05_Sabah%20Oturumlar%C4%B1/SabahSalonG/OzetKontrolSabahG/G9-1002C-Re%C5%9FatAtakayOygu%C3%A7.pdf

⁴ 6 Şubat 2023 Pazarcık (Kahramanmaraş) MW 7.7 Elbistan (Kahramanmaraş) MW 7.6 Depremlerine İlişkin Ön Değerlendirme Raporu, AFAD Deprem Dairesi Başkanlığı, 2023, s. 3. Erişim adresi: https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmaraş%20%20Depremleri_%20On%20Değerlendirme%20Raporu.pdf

⁵ 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş (Pazarcık Mw=7.7 ve Elbistan Mw 7.6) Depremleri ve Artçıları, Saha Gözlemlerini, Yapısal Hasarları ve İleriye Yönelik Önerileri İçeren Değerlendirme Raporu, 2023, s.107. Erişim adresi: https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmaraş%20%20Depremleri%20%20Raporu_02.06.2023.pdf

Şekil 1

Şanlıurfa Deprem Hasar Tespit Çalışmaları / Şanlıurfa Earthquake Damage Assessment Studies

Tescilli Yapı Sayısı (2023): 1767 (1. ve 2. Grup, Anıtsal ve Sivil Mimari Yapılar)			
	Yıkılmış	Ağır Hasarlı	Az - Orta Hasarlı
Cami		5	23
Konut	43	40	224
Kümbet Ev	28	22	34
Kilise		1	2
Toplam	71	68	283

Bilimsel yöntemlerle molozlardan ayırıştırma, tasnif, belgeleme ve temizlik çalışmaları Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü Başkanlığı'nca tespit edilen Şanlıurfa Ulu Cami, Dabakhane Cami, Germuş Kilisesi, Harran Ulu Cami, Birecik Ulu Cami ve Halfeti Ulu Cami'de gerçekleştirilmiştir. Depremin merkezüsüne en yakın konumunda bulunan ve bir çok eserin tamamen enkaza dönüştüğü Kahramanmaraş'taki çalışmalar ise halen devam etmektedir.

Şanlıurfa stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca çeşitli toplulukların hüküm sürdüğü ve farklı kültürlerin kaynaştığı önemli kentlerden biridir. Kentte, mimarlık tarihinin en erken kanıtlarına Prehistorik dönemlere ait Göbeklitepe ve Karahantepe'de rastlanmış, bunlar dışında yapılan pek çok arkeolojik kazıda Kalkolitik, Tunç, Demir ve Hellenistik Çağ ile Roma, Bizans, Emevi, Fatımi, Anadolu Selçuklu, Eyyubi, Memluk ve Osmanlı dönemlerine ait mimari kalıntılar ile çeşitli eserler tespit edilmiştir.

Şanlıurfa'nın mimarlık tarihi açısından zengin bir geçmişe sahip olduğunu gösteren ve yaşanan son büyük depremlerden etkilenen eserler arasında dini mimari örneklerinden camiler ve kiliseler, konut mimarisinden önemli örnekler ve kümbet evler yer almaktadır. Camilerden 5'i ağır hasarlı ve 23'ü az-orta hasarlı toplam 28 eser tespit edilmiştir. 1'i ağır hasarlı ve 2'si az-orta hasarlı 3 kilise mevcuttur. 43 konut ve 28 kümbet ev tümüyle yıkılmış, konutlardan 40 tanesi ağır hasarlı, 224 tanesi az-orta hasarlı olarak ayakta kalmıştır. Ayrıca kümbet evlerden 22'si ağır hasarlı ve 34'ü az-orta hasarlıdır (Şek. 1). Bunların büyük bir kısmı son dönem mimari yapılarıdır. Çalışma kapsamında incelenen ve belgelenen eserler, kültürel miras ve ortak bir değer olarak gelecek nesillere bırakılması gereken Şanlıurfa'daki en önemli eserlerdendir. Bölge genelindeki illere göre korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı istatistiğine göre Şanlıurfa başı çekmektedir (Şek. 2).

Şekil 2

İllere Göre Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlığı İstatistiği / Immovable Cultural Heritage Statistics by Provinces (URL 1)

Şehir	Korunmaya Alınan Sokaklar	Anıt ve Abideler	İdari Yapılar	Kültürel Yapılar	Şehitlikler	Askeri Yapılar	Endüstriyel ve Ticari Yapılar	Dinsel Yapılar	Mezarlıklar	Sivil Mimari Örnekleri	Kalıntılar	İl Toplamı
Adana	3	1	54	143	5	39	85	75	56	320	95	876
Adıyaman	-	2	2	46	-	6	7	54	14	8	25	164
Diyarbakır	-	-	70	261	3	11	4	153	90	606	22	1.220
Elazığ	-	1	36	89	1	5	-	72	22	80	9	315
Gaziantep	-	4	36	95	-	6	22	77	36	797	8	1.081
Hatay	2	3	50	144	3	16	53	114	85	576	62	1.108
Kahramanmaraş	-	9	5	58	1	25	41	46	32	327	17	561
Kilis	-	2	5	28	-	5	13	35	4	356	4	452
Malatya	-	4	23	119	2	5	14	99	35	454	10	765
Osmaniye	-	1	13	24	3	8	1	19	25	45	26	165
Şanlıurfa	14	1	26	155	2	7	13	120	74	1301	24	1.737
Bölge Toplamı	19	28	320	1.162	20	133	253	864	473	4.870	302	8.444

Şanlıurfa’da deprem enkaz kazı çalışmaları kapsamında incelenen eserler dışında Selahattin Eyyübi Cami, Cıncıklı Hamamı, Dergâh Cami, Eyüp Peygamber Cami, Gümrük Hanı, Hızanoğlu Cami, Hüseyin Paşa Cami, Hz. Fatıma Cami, Mençek Hanı, Nimetullah (Ak) Cami, Rızvaniye Cami, Tarihi Şanlıurfa Evleri ve Harran Kümbet Evleri ile SiverekKalesi orta ve ağız hasarlar almış, bu yapılara Vakıflar bölge müdürlükleri aracılığıyla müdehale edilmiştir.

DEPREMDEN ZARAR GÖREN TARİHİ TESCİLLİ YAPILAR

Şanlıurfa Ulu Cami

Geleneksel kent merkezinde yer alan Şanlıurfa Ulu Cami Erken İslam dönemi eserlerindedir(Guidetti, 2009, s. 1-36). Caminin eski bir sinagog iken M.S. 435-436’da ölen Piskopos Rabula tarafından St. Stephan Kilisesi’ne dönüştürülen ve kırmızı renkteki mermer sütunlarının çokluğu nedeniyle “Kızıl Kilise” olarak adlandırılan bir kilisenin yerine inşa edildiği tahmin edilmektedir (Kürkçüoğlu ve ark., 2002, s. 263). Cami avlusunun kuzey duvarı ve kapıları eski kilise kalıntılarını içermektedir. Ancak kilisenin avlusuna mı, yoksa kilisenin ibadet mekânlarının üzerine mi inşa edildiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. 1979 yılında Müze, Vakıflar ve Turizm Müdürlükleri’nin işbirliği ile yürütülen araştırma kazısı bu belirsizlik hakkında önemli bulgular sunmuştur. Kazılar sonucunda güney duvarının altında kuzeye doğru uzanan ve kiliseye ait olduğu anlaşılan 6-7 m uzunluğunda bir koridor bulunmuştur. Bir duvar ile kesilen koridorun sağının ve solunun ikiye ayrılarak devam ettiği ve kilisenin mahzenine veya yeraltı mezar odalarına açıldığı tahmin edilmektedir (Kürkçüoğlu, 1995, s. 96-99). Bu bulgular caminin kilisenin ibadet mekânları üzerine yani esas kütlelin üzerine inşa edildiği görüşünü desteklemektedir.

İnşa kitabesi bulunmamasından ve mevcut kitabelerin sadece onarım devirlerine ait olmalarından dolayı caminin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir⁶. Ancak, plan şeması açısından özellikle Nureddin Zengi tarafından tamir ettirilen Halep Ulu Camii’ye ve Suriye’deki diğer Zengi dönemi yapılarıyla benzerlik göstermesinden yola çıkılarak Zengiler devrinde yaptırılmış olabileceği tahmin edilmektedir (Aslanapa, 1991, s. 14). Urfa’nın 1144 yılında Zengilerin hakimiyet sahasına girmesinden işaretle inşaa tarihinin 1179-1175 yılları arasında olması gerektiği düşünülmektedir (Güler, M. 2005, s. 183). Bu nedenle cami Anadolu’daki Türk mimarisinin erken

tarihli örneklerinden biri olarak da kabul edilir(Ekinci ve Paydaş, 2008). Daha az yaygın olan bir diğer görüş ise 1104 tarihinde yani Artuklu devrinde inşa edilmiş olduğudur (Kürkçüoğlu, 1995, s. 96).

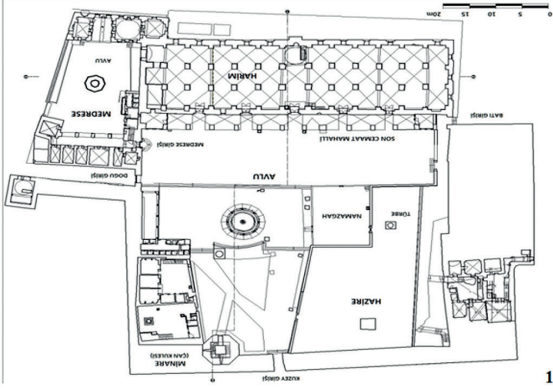
Caminin H.1096 (M.1684) ve H.1194 (M.1780) yıllarına ait onarım kitabeleri (Karakaş, 2001, s.139-141) ve H. 1287 (M. 1870) tarihli yeni yapılan bir şadırvanla ilgili kitabesi bulunmaktadır (Karakaş, 2001, s. 141). Havuz biçimindeki bu şadırvan daha sonradan Şanlıurfa Kültür Sanat ve Eğitim Vakfı’nın (ŞURKAV) avlusuna taşınmıştır (Kürkçüoğlu, 2011, s. 772). Caminin güneydoğusuna bitişik durumda, üzerindeki kitabeye göre H. 1196 (M. 1781) yılında Nakibzade Hacı İbrahim Efendi tarafından yaptırılan medresesi bulunmaktadır. H. 786 (M. 1384) tarihli vakfiye ise Ulu Cami ile ilgili en eski belgedir (Kürkçüoğlu, 1995, s. 96-97).

Şanlıurfa Ulu Camii, payeler üzerinde kible duvarına paralel üç sıra çapraz tonozla örtülü enine dikdörtgen ve mihrapönü kubbeli bir plana sahiptir (Lev. 1, Foto. 1). Bu plan özelliğiyle Silvan, Mardin, Kızıltepe ve Harput Ulu Camileriyle benzerlik göstermektedir. Orta eksenden biraz doğuda kalan mihrap önü bölümü, sivri kemerler üzerine oturan tromplu bir kubbeyle örtülüdür (Lev. 1, Foto. 2). Her biri çapraz tonozla örtülü, ondört sivri kemerle avluya açılan son cemaat yerinin Anadolu’da ilk kez Urfa Ulu Cami’de uygulandığı ifade edilmektedir (Kürkçüoğlu ve ark., 2002, s. 73). Kesme taşlardan inşa edilen yapıdaki mihrap nişi dışarıdan dikdörtgen bir payanda ile vurgulanmıştır. Ayrıca harimde güney duvarının doğu ve batı köşesinde ve son cemaat yerinde birer mihrabı bulunmaktadır. Son cemaat yerinden harime girişi sağlayan ortadaki kapı üzerinde bir müezzin mahfili bulunmaktadır. Müezzin mahfilinin orijinalinde taş konsollar üzerine oturan ahşap bir balkon şeklinde olduğu (mükebbire) ve son cemaat yerine açıldığı bilinmektedir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 29). Ayrıca ortadaki giriş kapısının doğusuna bitişik niş içinde bir kuyu bulunmaktadır. Caminin haziresinin kuzeyinde, yapı kompleksine ait dikkat çekici diğer bir kuyu daha mevcuttur. Buradaki kuyunun üzeri dört kemerli baldaken tarzında bir yapıyla vurgulanarak güneye bakan kemer önüne üç sütunla bir ön kısım eklenmiştir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 29). Avlunun kuzeydoğu kısmında yoksulların gusül abdesti alması için yapılmış tek kubbeli kübik gövdeli yapı, gusülhane olarak halkın hizmetine sunulmuş nadir bir örnektir (Kürkçüoğlu, 1992, s. 68-69).

⁶ Ulu Cami’ye bitişik durumdaki Eyyubiye Medresesi’nin kuzey duvarındaki kitabede H. 587 (M. 1191) Selahaddin Eyyubi devrinde, Selahaddin Eyyubi’nin kardeşinin oğlu Ömer emretti, o da tamamlanmasını oğlu, Murabid Mansur Nasuddin Muhammede’emretti yazılıdır. Bkz. Gabriel, 1940; Güler, M. 2005, s. 169.

Levha 1

1. Urfa Ulu Cami Planı / *Urfa Great Mosque Plan* (Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)
2. Urfa Ulu Camii / *Urfa Great Mosque* (Kürkçüoğlu, 2013, s. 28, foto. 12)

Caminin harim kısmı, mihrap ve minberi oldukça sadedir. Yalnızca son cemaat yerinin orta kısmındaki zemin döşemesinde gri renkli mermerden dikdörtgen bir çerçeve içine, kolları ve arada kalan boşlukları sarı, siyah, beyaz ve gri renkte mermer parçalarından oluşan sekiz kollu bir yıldız motifi yapılmıştır⁷. Avlunun kuzeydoğu köşesinde camiden oldukça uzakta kalan sekizgen biçimli çan kulesi, minareve saat kulesi olarak kullanılmaktadır. Gövdesi üç ince silmeyle dört bölüme ayrılmıştır (Gabriel, 1940, s. 282), (Foto. 1). Minarenin (çan kulesinin) alt kısmında güneye açılan bir kapı bulunmaktadır. Üst kısımdaki iki yatay silme arasında sekizgen gövdenin her kenarında birer kemerin yer aldığı bölümler bulunmaktadır. Buradaki pencere şeklindeki bölümler her iki yanında birer yarım silindirik sütundan ve sütunların üzerindeki yarım daire kemerden oluşmaktadır (Güler, 2005, s. 181).

Fotoğraf 1

Şanlıurfa Ulu Cami'nin Şadırvan, Minare, Gusülhane ve Abdesthanesinden Bir Görüntü / *A View from the Şadırvan, Minaret, and Ablution Areas of Şanlıurfa Great Mosque* (URL 2)

En üstte ise 1900'lü yıllarda yapıldığı bilinen bir saat yer almaktadır. Avlunun kuzeyindeki basık konik çatılı şadırvan ise 1995 yılında, Konya Mevlana Dergahı'nın ahşap şadırvanı örnek alınarak yaptırılmıştır (Foto. 1).

Deprem Sonrası Şanlıurfa Ulu Cami'nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:

Caminin avlusuna ait duvarlar, bazı sütun ve sütun başlıkları ile minare işlevi gören sekizgen gövdeli çan kulesi yaşanan depremlerden oldukça etkilenmiş olsa da halen ayakta. Harim mekanında kubbe (Lev. 2, Foto. 1-2), kemer ayakları ve tonozlarda oluşan çatlaklar (Lev. 2, Foto. 3) için hızlı bir şekilde müdahale edilmiş ve güçlendirme için ahşap destekler hazırlanmıştır (Lev. 2). Harim mekanının orijinal zemininde oluşan hasarları tespit etmek için buraya sonradan yapılan ahşap kaplamanın bir kısmı kaldırılmıştır (Lev. 2, Foto. 4). Zemin taşlarında ayrılmalar olduğu anlaşılacak ahşap kaplamanın tümüyle kaldırılması ve gerekli onarımların yapılması için cami ibadete kapatılmıştır. Minare olarak kullanılan eski çan kulesi üzerindeki saatli kısım çökmüş (Lev. 3, Foto. 1), parapet bölümündeki iki taş sırasının bir kısmı yıkılmış, minarenin kemerli kısımlarında derin çatlaklar meydana gelmiş (Lev. 3, Foto. 2-3) ve minare gövdesinde uzun çatlaklar oluşmuştur. Kesme taşların harçla birleştiği yerlere denk gelen çatlaklar minare gövdesinde ayrılmalara neden olmuştur (Lev. 4, Foto. 1). Cami avlusuna geç dönemde yaptırılan ve Hacı Emin Uslusoy, Cevher İlhan, Burhan Vural, Abdurrahman Birden ile Mehmet Ali Caduk'un ortak emeğiyle tasarlanan şadırvan depremde olduğu yere çökmüştür. Şadırvanda kullanılmış ve depremde koparak etrafa dağılmış Ulu Cami veya buradaki eski kilise ile ilgili mimari parçalar belgelenmiştir (Lev. 4, Foto. 2-5).

⁷ Bu türde süslemeler Zengiler ve Artuklularda izlenmektedir (Durukan, 1992, s.8-10)

6 ŞUBAT 2023 KAHRAMANMARAŞ MERKEZLİ DEPREMLERİN ŞANLIURFA TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARINA ETKİLERİ

Levha 2

1-2. Deprem Sonrası Caminin Mihrap önu Kubbesindeki Çatlaklar ve Eksilmeler / *Cracks and Losses in the Dome in front of the Mihrab of the Mosque after the Earthquake*

3-4. Harim Mekanındaki Hasarlar / *Damages in the Sanctuary*

Levha 3

Deprem Sonrası Minarenin Durumu / *Condition of the Minaret after the Earthquake*

Levha 4

Deprem Sonrası Minarenin Gövdesindeki Çatlaklar ve Yıkılan Şadırvana Ait Parçalar / *Cracks in the Body of the Minaret after the Earthquake and Parts of the Collapsed Ablution Fountain*

DABAKHANE CAMİ

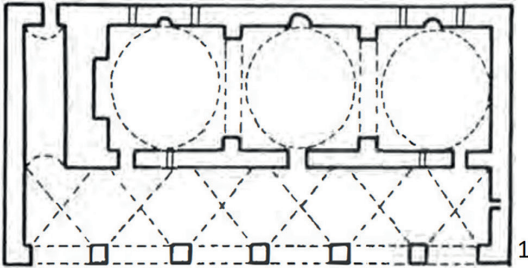
Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı tam olarak bilinmeyen Dabakhane Cami'nin doğusundaki türbenin yanında Behram Paşa'nın adının geçtiği, buradaki H. 970 (M. 1562) tarihli kitabenin, yapının inşaa tarihine ait olduğu ve Behram Paşa tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Ancak, son yıllarda cami avlusunun batı kapısı üzerindeki sıva temizlenmiş ve burada Sultan Süleyman'ın (1520-1566) oğlu II. Sultan Selim (1566-1574) zamanında H. 975 (M. 1568) tarihinde yaptırıldığı yazan bir kitabe ortaya çıkmıştır (Kürkçüoğlu, 2005, s. 160; Kürkçüoğlu, 2013, s. 52; Turan, 2005, s. 160). Ayrıca 1523 tarihinde "Mescid-i Dabbağhane" adında bir mescidin adı geçmekte ve bunun yıkılarak yerine bugünkü Dabakhane Cami'nin yapıldığı veya burada eskiden bir mescid olduğu düşünülmektedir (Kürkçüoğlu, 2013, s. 51). Caminin güney duvarı üzerindeki kitabe Sultan Murat'ın oğlu Sultan Mehmed Han (1595-1603) zamanında Abdullah oğlu Ramazan Ağa tarafından; güney kapısı üzerindeki H. 1173 (M. 1759) tarihli kitabe ise Bihsevi Ağa tarafından onarıldığı belirtilmektedir. Diğer bir onarım kitabesi de son cemaat yerinde olup H. 1305 (M. 1887) tarihini taşımaktadır (Kürkçüoğlu, 1993, s. 38).

Kesme taştan inşa edilen enine dikörtgen planlı cami, mihrap duvarı boyunca sıralanmış dıştan sekizgen kasnaklı üç kubbe ile örtülüdür (Lev. 5, Foto. 1). Doğu kısmında son cemaat yerinden merdivenli bir kapı ile geçilen kadınlar mahfili bulunmaktadır. Harim kısmındaki kubbe geçişleri pandantiflerle sağlanmıştır. Mihrap kavsarası mukarnasıdır. Balkon şeklindeki minbere duvar içindeki taş merdivenle çıkılmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki ahşap muezzin mahfilinden son cemaat yerine açılan mükebbire Urfa camilerinde tek örnektir (Lev. 6, Foto. 2). Çapraz

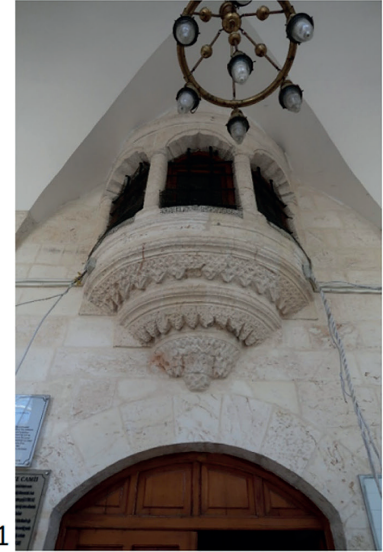
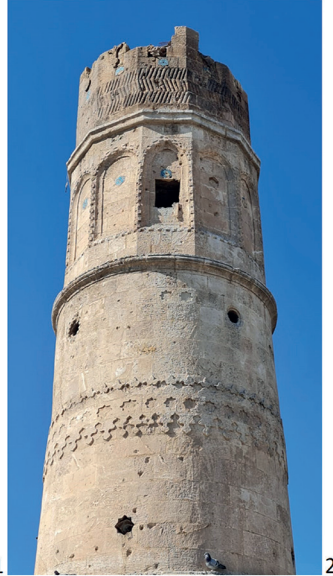
tonozla örtülü son cemaat yeri ön tarafta beş paye ile altı bölüme ayrılmıştır (Lev.5, Foto. 1). Avluya batı ve güneyden birer kapıyla girilmektedir. Esas kapı batı kapısıdır. Biri batı kapısına bitişik, diğeri avlunun doğusunda olmak üzere iki türbe bulunmaktadır (Kürkçüoğlu, 1993, s.39). Batı kapısına bitişik türbenin kitabesinde Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifelerinden Hafız Muhammed Selim Efendi olduğu, ölümünün H. 1277 (M. 1860) tarihinde olduğu, türbenin H. 1298 (M. 1880) tarihinde Hüseyin Ferideddin Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır (Kürkçüoğlu, 1993, s. 40) (Lev. 9, Foto. 1). Batıdaki eyvan biçimindeki kapının kemertaşları üzerinde palmet sırası bulunmaktadır. Burada bir ters bir yüz biçimde tasarlanmış palmet sırası yer almaktadır. Alınlık kısmında ma'kılı tarzda dört kez "Ali" yazılı kare şeklinde pano bulunmaktadır. Altındaki kitabe kartuşunun iki tarafına çatallı rumilerin birbirine geçmesinden oluşan palmet motifi işlenmiştir. Kapı eyvanının iki yanındaki mihrabiyelerin üzerinde yan yana sıralanmış ters palmetlerden oluşan bir bezeme bordürü bulunmaktadır. Mihrabiyelerin üst kısmında altı kollu yıldızlar ve yarım sekizgen şeklinde geometrik motifler yer almaktadır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 55, şek. 21-26). Avlunun kuzeydoğusundaki çapraz tonozlu eyvan abdest almak için kullanılmaktadır. Bu eyvanın II. Abdülhamit'in 1890 yıllarında çektirdiği "Yıldız Albümleri" içindeki bir fotoğrafta, kaburgalı bir kubbe ile örtülü bir mekan olduğu anlaşılmaktadır (Kürkçüoğlu, 2009, s. 52). H. 1398 (M. 1977) yılında burası yıkılmış, mekanın güney tarafındaki kitabesi örülerek kapatılmış ve şadırvana dönüştürülerek bugünkü görünümüne ulaşmıştır (Kürkçüoğlu, 2013, s.56).

Levha 5

1. Dabakhane Cami Planı / *Dabakhane Mosque Plan* (Kürkçüoğlu, 1993, s. 39, şek. 13)
2. Depremden Önce Dabakhane Cami / *Dabakhane Mosque before the Earthquake* (Foto. M. Cambaz, URL 3)

Levha 6 Depremden Önce Dabakhane Cami / *Dabakhane Mosque before the Earthquake* (Foto. M. Cambaz, URL 4)**Levha 7**Depremden Önce ve Sonra Dabakhane Cami'nin Minaresi / *Minaret of Dabakhane Mosque before and after the Earthquake*

kısım yatay bir kaval silmeyle ikiye ayrılmıştır. Altaki sekizgen gövdeyi iki şeritli yatay örgülerin köşelerde dikey ve düşey biçimde birleşerek oluşturdukları dört şeritli kabartma bir örgü motifi çevrelemektedir. Silindirik olan orta kısımda kabartma iki palmet motifi arasına negatif biçimde sekizgen yıldızlar yapılmıştır. Üstteki onikigen gövdenin alt bölümü her yüzeye denk gelecek şekilde sivri kemerli yüzeysel nişlerle bezenmiştir. Buradaki sivri kemerli nişlerin ortalarında altıgen formu çiniler yer almaktadır. Firuze ve kobalt mavisiyle renklendirilmiş çiniler, geometrik ve stilize çiçek motifleriyle bezelidir.⁸ Nişlerin üstündeki yatay biçimli kaval silmelerin üstü zikzak motifleriyle bezenmiştir. Zikzaklar ve şerefe mukarnasları arasındaki sekizgen biçimli yüzeylere araştırmacıların altta uçları topaçlı beş dilimli püsküllü kabartmalar (Kılavuz, 2009, s. 471-487) veya hayat ağacı (Kürkçüoğlu, 1993, s. 54, foto. 60, şek. 18, 19, 20) olarak tanımladığı süslemeler yapılmıştır.⁹ Bunların hemen altında yine altıgen biçimli aynı bezemeye sahip birer çini bulunmaktadır.

Caminin minaresi, yapının kuzeybatı köşesinde bulunmaktadır (Lev. 7, Foto. 1). Minarenin şerefe kapısı üzerindeki H. 1248 tarihli kitabeye istinaden petek ve külah bölümlerinin M. 1832 yılında onarıldığı anlaşılmaktadır (Kılavuz, 2005, s. 314). Tek şerefesi bulunan minare, kaval silmelerin oluşturduğu geçmeler, palmet frizleri ve yer yer çini levhaların bulunduğu üç bölüme ayrılmıştır. Urfa minareleri arasındaki en fazla taş süslemeye sahip yapının alt kısmı sekizgen, orta kısmı silindirik ve üst kısmı onikigen formdadır. Üst

Deprem Sonrası Dabakhane Cami'nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:

Dabakhane Cami'nin harim kısmı oldukça sağlamdır. Bu kısımda sıva çatlakları dışında herhangi bir hasar mevcut değildir ancak, son cemaat yerinin üst örtüsü ve batı kısmındaki sivri kemer hem depremden hem de yıkılan minarenden dolayı tahrip olmuştur (Lev. 9, Foto. 2). Minarenin şerefesi ve şerefenin üstü tümüyle yıkılmıştır (Lev. 7, Foto. 2).

⁸ Buradaki çiniler 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir. (Polat, 2021, s.541.)

⁹ Bu kısım depremde yıkıldığı için yakından incelenen bezemenin aslında, vazo işlevi gören bir ibrikten çıkan haşhaş çiçeklerinin tasvir edildiği kompozisyon olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca çiçekli kompozisyonların arasına atlamalı olarak dairesel kabalar yerleştirilmiştir. Bu dairelerin üzeri muhtemelen bezemelidir ancak günümüze oldukça yıpranmış şekilde ulaştığından süsleme kompozisyonları anlaşılabilir değildir.

Levha 8

Deprem Sonrası Dabakhane Cami Minaresine Ait Özgün Mimari Parçalar / *Original Architectural Pieces of the Dabakhane Mosque Minaret after the Earthquake*

Fotoğraf 2

Dabakhane Cami'deki Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları / *Earthquake Debris Excavation Works in Dabakhane Mosque*

Yıkılan mimari parçalar harim mekanının düz damına, son cemaat yerinin batı kısmı üzerine, türbelerin üzerine ve avluya düşmüştür (Lev. 9, Foto. 3), (Foto. 2). Oldukça fazla miktarda olan minare kalıntıları avluda üç farklı yere gelişigüzel biçimde yığılmış, harim mekanı üzerindeki yıkıntular ise olduğu şekilde bırakılmıştır. Minareye ait çok sayıda moloz arasından kabartmalı ve çeşitli süslemeye sahip mimari parçalar ayıklanarak gruplandırılmıştır (Lev. 8). Kabartma ve çini bezemeli 40 mimari parçanın fotoğrafları çekilmiş, ölçüleri alınarak tek tek kroki çizimleri yapılmıştır.

Levha 9

Deprem Sonrası Cami Avlusuna Yığılmış Olan Moloz Parçaları / *Debris Pieces Piled up in the Mosque Courtyard after the Earthquake*

1. Hafız Muhammed Selim Efendi Türbesi / *Turbe of Hafız Muhammed Selim Efendi*
2. Minare ve Son Cemaat Yeri Üst Örtüsündeki Hasarlar / *Damages on the Roof of the Minaret and the Last Congregation Area*
3. Son Cemaat Yeri Üst Örtüsüne Düşen Minareye Ait Parçalar / *Fragments of the Minaret Falling on the Upper Cover of the Last Congregation Area*
4. Minareden Kopan Çinili Mimari Parça / *Architectural Piece with Tiles Fallen from the Minaret*

BİRECİK ULU CAMİ

Aslında Fırat nehri kenarında olan Birecik Ulu Cami günümüzde sahil yolunun gerisinde kaldığından nehirden uzaklaşmıştır. Caminin kuzeyindeki büyük kapı üzerinde bulunan ancak, bugün mevcut olmayan kitabesi Oppenheim (1913) tarafından okunarak Memlük Sultanı Melik Eşref Şaban tarafından H. 766 (M. 1364-65) yıllarında yaptırıldığı anlaşılmıştır (Güler, 2018, s. 190; Oppenheim, 1913). Birecik Ulu Cami harim ve kuzeyindeki son cemaat yeri ile avlunun etrafındaki bölümlerden oluşmaktadır. Kible duvarına paralel dört sahnınlı enine dikdörtgen bir plana sahiptir (Lev. 10, Foto. 1-2). Sahnınlardan her biri dörder paye ile bölünmüş, mihrapönü bölümü ikisi güney duvarına bitişik, ikisi kuzey taraftaki dört ayakla sınırlanmıştır. Mihrapönü kubbesi dışında harim mekanı beşik tonozlarla örtülmüştür. Sivri kemerlerle birbirine bağlanan ayaklar köşelerdeki ikişer üçgenle kubbe kasnağına ulaşmaktadır. Güney duvarında yarım daire şeklindeki bir nişten oluşan sade bir mihrap bulunmaktadır. Kuzeydeki son cemaat yeri üç ayakla dört bölüme ayrılmış, bunların üzeri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Camiye giriş orta eksenindeki büyük kapı ve bunun iki tarafında yer alan birer küçük kapı ile sağlanmaktadır. Son cemaat yerinin doğu ve batısında çapraz tonoz örtülü birer oda bulunmaktadır.

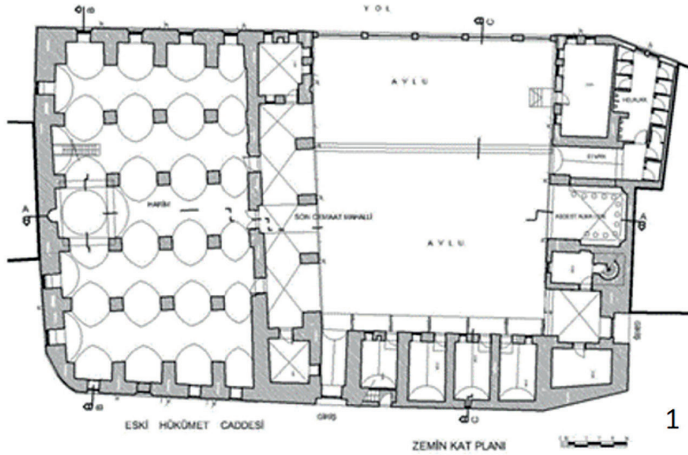
Harimin kuzeyindeki avlu doğu-batı yönünde enine dikdörtgen planlıdır. Doğu, kuzeydoğu ve batısında birer giriş kapısı bulunmaktadır. Avlunun doğusunda medrese olduğu düşünülen iki katlı bir yapı yer almaktadır. Son cemaat yeri ile doğudaki iki katlı yapı arasında avlunun doğu giriş kapısı ve bu kapının beşik tonoz örtülü eyvanı konumlandırılmıştır. Avlunun kuzeyinde, kuzeydoğu köşesindeki kapı ve bu kapının çapraz tonoz örtülü eyvanı, ön kısmında bir odası bulunan minaresi, orta kısımda ise iki eyvan ile köşede bir mekanı bulunmaktadır (Güler, 2018, s. 192-193). Buradaki eyvanlardan doğudaki kare planlı ve çapraz tonoz örtülü, batıdaki dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür. Batı köşedeki mekan ise dikdörtgen planlıdır ve düz betonarme tavanlıdır.

Camide 1800-1801, 1802-1803, 1816-1817-1818 tarihli tamir kitabeleri bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşiv kayıtlarına göre 1984, 2006 ve 2007 yıllarında bazı tamiratların yapıldığı yazılıdır. Caminin avlusunun doğusundaki iki katlı yapıda birinci katın zemin kattan daha sonra yapıldığı buradaki merdivenlerden ve tavan kotlarından anlaşılmaktadır. Minaresinin de daha sonradan eklenmiş olduğu düşünülmektedir. Orjinalinde Fırat Nehri kenarında olduğundan, avlusunun alt tarafında yan yana dört tane sivri kemerli bir bölümün olduğu ve buradan nehre iniş-çıkışın sağlandığı anlaşılmaktadır.

Levha 10

1. Birecik Ulu Cami Planı / *Birecik Great Mosque Plan* (M. Güler, 2018, s. 205, Çiz. 1)

2. 20. yy. Başında Birecik Ulu Cami Minaresi / *Birecik Great Mosque Minaret at the Beginning of the 20th Century* (Evvel Zaman İçinde Urfa, s. 637, fot. 1217)

Günümüzde dört bölümlü son cemaat yerinin harim hizasında boydan boya aslında altı bölümlü olduğu, buradaki odaların sonradan oluşturulduğu ve harimin güney cephe duvarının diğer cephe duvarları kadar kalın olduğu yapılan araştırmalar sonunda anlaşılmıştır (Güler, 2018, s. 200-203).

Avlunun kuzeyinde bulunan minare kare planlı bir platform üzerinde dört köşesi yuvarlatılarak oluşturulmuş pabuç kısmı ve silindirik gövdeden oluşmaktadır. Yivli tasarlanan gövdesinin üst kısmında üç sıra mukarnasla çokgen biçimli şerefesine geçilmektedir (Lev. 11, Foto. 1). Şerefe üzeri silindirik biçimli petek ve konik külahla sonlanmaktadır. Minare gövdesi en alttan iki kalın silme ile sınırlandırılmış, bunların üzerinde gövdeyi dolanan kalın bir bordür içinde örgü kompozisyonu oluşturulmuştur. Bordürde eşit aralıklarla yapılmış aynı boyutta içi bezemeli dairevi panolar görülmektedir. Silindirik gövde kaval silmelerle yivli olarak tasarlanmıştır. Gövde bitiminde yan yana konumlandırılmış rozetler bulunmaktadır. Bunların hemen üzerinde yine yan yana konumlandırılmış ve aşağı doğru dik biçimde yapılmış üç sıra stilize palmet motifi görülmektedir.

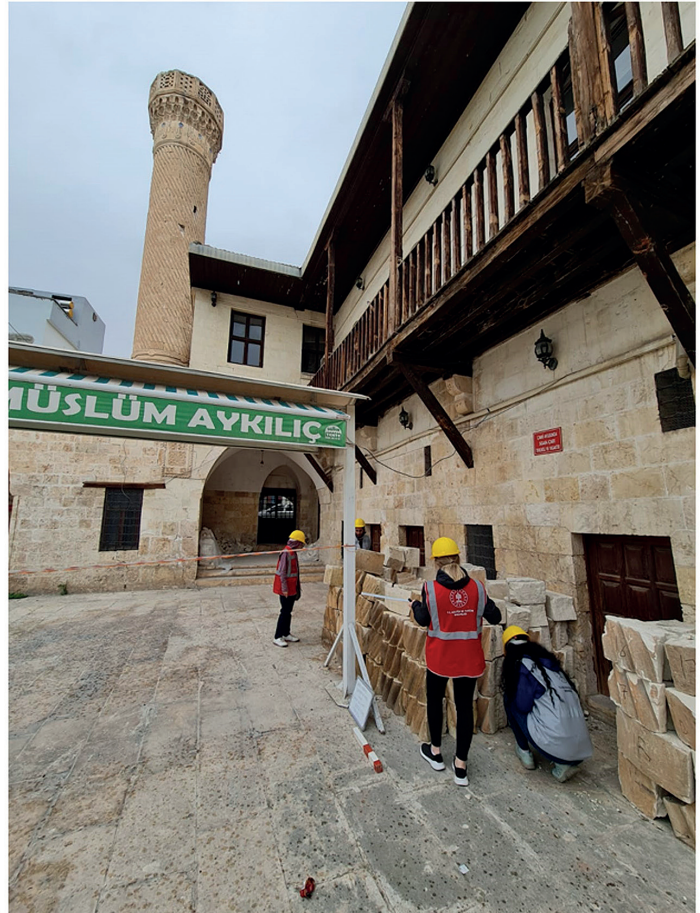
Bu süslemenin üzerine ve şerefe altına gelen kısımda, baccini olarak mavi ve yeşil rekte seramik kaseler yerleştirilmiştir. Kaselerin aralarında birer tane aşağı doğru dik biçimde yapılmış stilize palmet kompozisyonu bulunmaktadır. Şerefe altında üç sıra mukarnas dizisi yer almaktadır. Şerefe korkulukları geometrik şebekeler şeklinde, yivli petek kısmı kaval silmelerle oluşturulmuş zikzak motifi şeklindedir. Konik külahın yüzeyi yivlidir (Güler, 2018, s. 68-70).

Kesme taştan inşa edilen yapının çapraz ve beşik tonozları içte sıva ile kaplanmıştır. Süslemeler son cemaat yeri, harim kısmına girişi sağlayan ana kapı, minare, cepheler ve avlu zemininde yer almaktadır. Minarenin ön tarafındaki odanın avlu duvarı yüzeyindeki sivri kemerli dikdörtgen panolar içinde sekiz kollu yıldız motifi bulunmaktadır. Ayrıca altıgen ve altı kollu çiçek motifleri de yer almaktadır. Avlunun kuzeybatı köşesindeki odanın giriş kapısı üzerinde bulunan sivri kemerli pano içinde burğu kompozisyonu mevcuttur ve kemer kısmı palmet motifleriyle sonlanmaktadır. Avlu zemininde kırmızı, siyah ve gri taşlarla yapılmış renkli taş işçiliği görülmektedir.

Levha 11

1. Deprem Öncesi Birecik Ulu Cami Minaresi / *Birecik Great Mosque Minaret before the Earthquake* (URL 5)

2. Deprem Sonrası Birecik Ulu Caminin Minaresi ve Minareye Ait Bezemeli Parçalar / *The Minaret of Birecik Great Mosque and Ornamental Parts of the Minaret after the Earthquake*

1

2

Levha 12 Birecik Ulu Cami’de Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları / *Earthquake Debris Excavation Works in Birecik Great Mosque***Deprem Sonrası Birecik Ulu Cami’nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:**

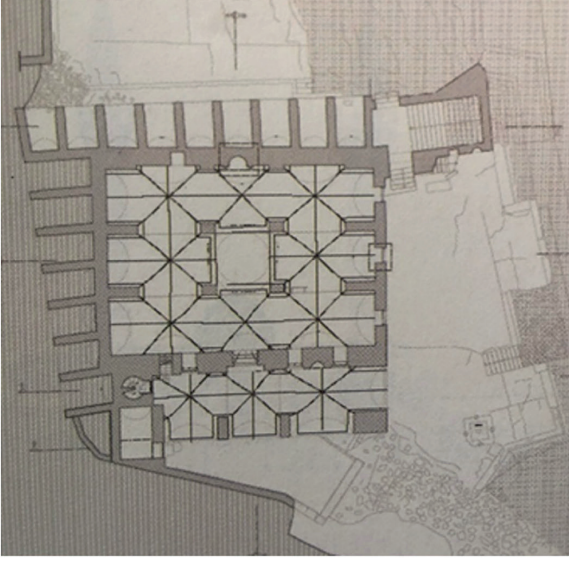
Birecik Ulu Cami’nin minaresinin şerefe üstündeki kısmı tamamen yıkılmıştır (Lev. 11, Foto. 2). Avluya yıkılan kalıntılar medrese önünde iki grup halinde ve medresenin eyvan kısmına üç grup halinde istiflenmiştir. Minarenden düşen taşlar arasında minarenin burmalı gövdesine ait 144 tane aynı desende yivli mimari parça tespit edilmiştir. Ayrıca 99 tane farklı bezemeye sahip mimari parça incelenmiş ve tasnif edilmiştir (Lev. 12). Minaredeki hasar dışında caminin harim kısmındaki taş ayaklarda derin çatlaklar ve kaymalar tespit edilmiştir. Harim kısmındaki kubbelerde ve kubbeleri taşıyan kemer ve ayaklarda, medrese kısmındaki duvarlarda yapısal çatlaklar gözlemlenmiştir.

HALFETİ ULU CAMİ

Halfeti ilçe merkezi Halfeti Kentsel Sit Alanı içinde bulunan caminin kapısı üzerinde iki kitabesi bulunmaktadır. Batıdaki kitabede yapının H.1260 (M.1844) yılında inşa edildiği ve H.1286 (M.1869-70) yılında alim olduğu belirtilen Abdüllatif oğlu Mehmed tarafından onartıldığı yazılıdır. Doğudaki kitabede ise İbrahim Reşid Efendiler tarafından H.1324 (M.1945) yılında onarıldığı yazılıdır (Alp, 1999, s.234; G. Güler ve M. Güler, 2022, s.416-417). Son cemaat yerinin doğu duvarındaki minare kapısı üzerindeki kitabeden, minarenin H.1316 (M.1898-99) yılında İbrahim Efendi tarafından yaptırıldığı ve H. 1324 (M.1906) yılında onarıldığı anlaşılmaktadır (Alp, 1999, s. 234).

Düzdün kesme taştan inşa edilen cami doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır (Lev. 13, Foto. 1-2). Mihraba paralel üç sahını olan yapının üst kısmı çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar ortada kubbenin oturduğu dikdörtgen payelere, yanlarda duvar payelerine oturmaktadır. Orta sahin yanlarda birer çapraz tonoz ve ortada dört dikdörtgen payeye oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin sekizgen biçimli kasağında dikdörtgen biçimli pencereleri mevcuttur (Kürkçüoğlu, 2013, s. 169; Alp, 1999, s. 234-241). Yuvarlak kemerli mihrabın sütunçe başlıkları ve kemeri taş süslemelidir. Bezemelerin yoğun olduğu mihrap nişinin köşelerindeki sütunçelerin kaideleri volütlü, başlıkları, altta yumurta frizi, ortada spiral ve üstte düğüm oluşturan spirallerle süslenmiştir. Mihrap nişini kuşatan yuvarlak kemer, silmelerle bezemeli dört şeride ayrılmış, dış şeritte testere dişi, aradaki iki şeritte eğik yivler, içteki şeritte ise mukarnaslar kullanılmıştır. Kaş kemerle yuvarlak kemer arasında kalan yüzey, kıvrık dallar arasında palmet motifleriyle bezelidir. Kaş kemerin üzerinde kıvrık dallar lopçuklarla ve üstte bir hatayi motifiyle sonlanmaktadır. Mihrabın sütunçeleri ve kavsarası beyaz ve yeşile, üstteki hatayi motifi koyu kırmızıyla boyanmıştır (Alp, 1999, s. 238; G. Güler ve M. Güler, 2022, s. 427-428).

Caminin üç bölümlü son cemaat yeri çapraz tonoz örtülüdür. Batı cephesinde avluya, kuzey cephesinde son cemaat yerine açılan üçer penceresi mevcuttur. Güney ve doğu duvarları önüne dış cephede tonozlu dükkanlar inşa edildiğinden bu duvarlarda pencere bulunmamaktadır (Kürkçüoğlu, 2013, s. 170). Kuzeydoğu köşesinde kübik kaideli, sekizgen pabuçlu, silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külahlı bir minaresi bulunmaktadır.

Levha 131. Halfeti Ulu Cami Planı / *Halfeti Great Mosque Plan* (Ş. Meraki)2. Halfeti Ulu Cami'nin Doğudan Bir Görüntüsü / *A View of Halfeti Great Mosque from the East*

Minare gövdesinin alt ve üst bölümlerindeki kaval silmelerle şerefe altındaki içbükey ve dışbükey silmeler testere dişi dolguludur. Gövdenin alt kısmında ise, kıvrık dal, palmet, hatayı ve çiçek motifleriyle süslü çini tabaklar mevcuttur.

Yapının eğimli bir arazi üzerinde yer alması nedeniyle, avlu kısmı kuzey ve batıdan duvarlarla yükseltilmiştir. Kuzey ve batıdan parmaklıklarla çevrili avluya, güneybatıdaki imam evi olarak bilinen özel bölümün alt katındaki merdivenlerle çıkılmaktadır. İmam evinin kuzey cephesinde çift katlı bir düzenleme görülmektedir. Doğuda, merdivenin altında dikdörtgen niş içinde yuvarlak kemerli kapı, batıda sekiz basamaklı merdiven, biri küçük boyutlu ve düz atkılı, diğeri yuvarlak kemerli iki niş yer almaktadır. Üst katın doğusunda basık kemerli bir kapı, batısında basık kemerli üç pencere görülmektedir (Alp, 1999, s. 235).

Halfeti Ulu Cami'nin Baraj yapımı fizibilitesi 1984 yılında yapılmasına rağmen geride kalan 40 yıllık süreçte gereken önemi görememiştir. Caminin eteklerinin 40 cm sular altında kalacağı bilinmesine rağmen zamanında gerekli çalışmalar yapılmamış ve 2000 yılında burası kamulaştırılarak hazineye tescil edilmiştir. Günümüzde sular alt katları tümüyle kapatmış, son cemaat yeri ve harim mekanı hizasına ulaşmıştır. Zaman zaman harim mekanı da su altında kalmaktadır. Karacadağ Kalkınma Ajansı'ndan alınan desteklerle caminin röleve ve restorasyon projeleri hazırlanmış, kurtarılması için caminin etrafının istinat duvarıyla çevrilerek nehirle bağlantısının kesilmesi, başka yere taşınması veya olduğu yerde bir platform üzerine oturtulması gibi öneriler sunulmuştur. Ancak, 2023 yılında gerçekleşen Kahramanmaraş merkezli depremlerde ağır hasarlar alan yapı için artık bu önerilerin hiçbir kıymeti kalmamış, cami en küçük bir sarsıntıda tümüyle yıkılacak duruma gelmiştir.

Levha 14 Deprem Öncesi ve Sonrası Halfeti Ulu Cami'nin Doğu Duvarı / *The Eastern Wall of Halfeti Great Mosque before and after the Earthquake*

Levha 15

Caminin Doğu Duvarında Meydana Gelen Yıkıntılar / *Ruins on the Eastern Wall of the Mosque*

Levha 16

Caminin Tonozlarında ve Kemer Ayaklarında Oluşan Çatlaklar ile Zemindeki Çökmeler / *Cracks in the Vaults and Arch Feet of the Mosque and Collapses in the Ground*

Levha 17

1. Halfeti Ulu Cami'nin Deprem Öncesi Minaresi / *The Minaret of Halfeti Great Mosque before the Earthquake* (URL 6)
 2. Deprem Sonrası Minarenin Durumu / *The Condition of the Minaret after the Earthquake*

Deprem Sonrası Halfeti Ulu Cami'nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:

Birecik Barajı'nın su tutmasıyla, 2001 yılından buyana bir kısmı su altında kalan ve zaten bu sebeple hasar görmüş olan Halfeti Ulu Cami, 6 Şubat depreminden de yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Caminin batı duvarının büyük bir kısmı çökmüş, bir kısmı harim mekanına yani iç kısma, diğer kısmı dışarı düşerek sular altında kalmıştır (Lev. 14-15). Kemer ayaklarında çok ciddi kırılmalar, çatlaklar ve ayrılmalar oluşmuştur. Zemin hareketlerinden dolayı kemer ayakları çökmelere neden olmuş, zemin yatay eksende terazisini yitirmiş vedalgalı bir görünüm almıştır (Lev. 16). Depremden önce son cemaat yeri ve harimdeki tonoz örtülerinde oluşan çatlaklar büyümüş ve çoğalmıştır. Son cemaat yeri ve harimdeki pencerelerin lentoları ayrılmış, hemen hemen tüm duvarlar çatlamıştır (Lev. 16).

Minarenin gövde kısmındaki taşlarda ayrılmalar ve koparak eksilmeler mevcuttur. Şerefe üstündeki kısım oldukça yıpranmış, külah kısmı eğilmiş ve alemleri koparak düşmüştür (Lev. 17).

HARRAN ULU CAMİ

1979 yılında Harran Arkeolojik ve Kentsel Sit alanı olarak tescillenen alanda bulunan ve Harran Höyüğü'nün kuzey doğu eteğinde yer alan Harran Ulu Cami, Anadolu'nun ilk anıtsal yapısı olması, ilk revaklı avlulu ve şadırvanlı cami olarak tasarlanması ve en zengin taş süslemeli camii olması gibi pek çok önemli özelliğe sahiptir (Lev. 18, Foto. 1-2). İbn Şeddad, caminin esasının Sabiilerin büyük Ay Mabedi yani Sin Tapınağı olduğunu, Hz. Ömer zamanında İslam orduları komutanlarından İyaz bin Ganem'in 640 yılında şehri alınca bu mabedi camiye çevirdiğini, Sabiilere kendi mabedlerini yapmaları için başka bir yer verdiğini ifade etmektedir (İbn Şeddâd, 1991, s. 40-42). Harran, H. 114 / M. 732 yılında El-Cezire, Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesine vali olarak tayin edilen II. Mervan'ın vilayet merkezi olmuştur. Daha sonraları (M. 744-750) Emevi Devleti'nin başkenti olmuş ve İbni Şeddad'ın İyaz b. Ganem zamanında inşa edildiğini belirttiği caminin yerine, daha büyük ölçüde bugün kalıntıları mevcut olan Ulu Cami'yi inşa ettirmiştir.

Pek çok araştırmacının II. Mervan tarafından inşa edildiğini kabul ettiği (Lloyd ve Brice, 1951, s. 79; Şeşen, 1993, s. IX). Harran Ulu Cami hakkında İbn Şeddad ayrıca, Nureddin Mahmud b. Zengi tarafından 12. yüzyılın ortalarında restore edilip genişletildiğini ve süslendiğini bildirmektedir (İbn Şeddâd, 1991, s. 42; Rice, 1957, 466-469; Sinclair, 1990, s. 35). Ayrıca Eyyubi

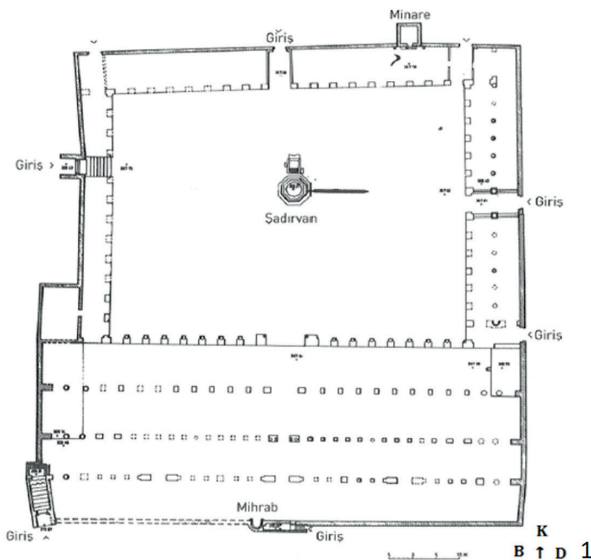
Döneminde Harran Ulu Cami'de bir takım çalışmaların yapıldığına dair veriler bulunmaktadır (Önal, 2022, s. 308). Onarımlarla ilgili olarak caminin doğu cephesinde yer alan kitabe önemli bir kanıttır. Caminin üçüncü sahnında 1174 tarihli Arapça yazılı sütun başlığı, Nureddin Mahmud döneminde restorasyonun başladığını, at nalı kemerli doğu kapısındaki 1192 tarihi ise bu restorasyonun Eyyubi Sultanı Selahaddin Eyyubi zamanında bittiğini göstermektedir (Önal, 2022, s. 300-329). Gerekçe olarak da sağlam kalan doğu duvarındaki 2. ve 3. üçgen alınlıkların birbirinden yükseklik farklarını, harimin avluya bakan kuzeycephesindeki kemer süslemelerini ve nesih yazı stilini işaret etmektedir (Önal, 2022, s. 301).

Caminin mihrap duvarı boyunca uzanan dört sahnılı bir plana sahip olduğu anlaşılmaktadır (Lev. 18, Foto. 1). Harim, 103.74m boyunda ve 38.36m eninde dikdörtgen planlıdır. Sahnıları birbirinden ayıran yıkık durumdaki sütunlara ait kaideler ve taştan kemer ayakları mevcuttur. Bu ayaklardan ve sütunlardan ikişer tanesi daha sağlam olarak günümüze gelebilmiştir. Taş ayakların bitişiğinde sütun kaideleri izlenmektedir. Benzer kaideler harimden avluya açılan kapıların kemer ayaklarında ve kuzeydeki ikinci sahnının merkezindeki ayaklarda görülmektedir (Önal, 2022, s. 302-302). Mihrap önünden başlamak üzere, birinci ve ikinci sahnılar paye ve sütun sıralarıyla bir bütünlük içindedir. Üçüncü sahnı sadece payelerle, giriş cephesindeki dördüncü sahnı, dikdörtgen payeler önüne konulmuş sütunların oluşturduğu paye-sütun sıralarıyla ayrılmış, böylece caminin ön cephesinde oluşan 19 kemer aralığının her birine kapı fonksiyonu verilmiştir. Sahnıları ayıran paye ve sütunların mihrap önündeki ilk iki sahnıda bütünlük içinde olması, diğer iki sahnının her birinde farklılıklar göstermesi caminin

Levha 18

1. Harran Ulu Cami Planı / *Harran Great Mosque Plan* (Yardımcı, 2007, s. 94)

2. Harran Ulu Cami / *Harran Great Mosque*

ilk şeklinin iki sahnalı olduğunu, diğer iki sahnının daha geç devirlerde yani Zengiler devrinde eklendiği fikrini desteklemektedir. Harime açılan kapılardan yalnızca en geniş olan orta kapının kemeri ve sağlam kalan kemerin batı ayağındaki hem sütun kaidesi hem de sütun başlığı günümüze ulaşmıştır. Sütunların arasındaki dokuzar sıra kemer yıkılmıştır. Avluya bakan sütun tamburları ve süslü kemerlerin çoğu yıkıldıkları yerde olduğu gibi durmaktadır. 2020-21 yıllarında yapılan restorasyonda, avludan harime girişi sağlayan ana kapının sağındaki ve solundaki ikişer kapı düştüğü yerde duran kalıntıları esas alınmak suretiyle tekrar ayağa kaldırılmıştır. Bu restorasyon çalışmasında önce taş ayaklar yapılmış, sonra ön cephelerindeki sütun ve başlıkları düştükleri yerden alınarak taş ayakların önüne konulmuştur. Eksik olan sütun başlıklarının kopyası yapılarak sütunlar tamamlanmıştır (Önal, 2022, s. 310).

Harran Ulu Cami'nin doğu cephesinde at nalı kemerli anıtsal giriş, ikinci sahnın hizasında ise servis girişi bulunmaktadır. Her iki kapı da sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. Güneybatı köşesinde, 14 taş basamağı olan merdivenli diğer bir giriş mevcuttur. Harimin 3. ve 4. sahnlarındaki zemini düzgün kesilmiş sert kireçtaşı ile döşenmiştir. Diğer sahnların döşemesinde kullanılan kireç taşları aşırı yıpranmış durumdadır. Sahnlardaki döşemeler arasındaki fark, sütun başlıklarında da izlenmektedir. İkinci sahnın sütun başlıkları kompozit korint üslubundadır. Başlıkta bulunan kenger (akanthus) yaprakları dil (kaşık) biçimine dönüşmüştür. İkinci sahnındaki sütun başlıklarının İslam fethinden önce, Osrhoene'de bilinen sütun başlığı tipleri ve devşirme antik sütunlardan oluştuğu ifade edilmektedir (Önal, 2022, s. 302; Rice, 1957, s. 467-468). Bunlar ayrıca Geç Antik Çağ'da (5. ve 6. yüzyıl) Hristiyan Mimarisi içerisinde değerlendirilmektedir (Önal, 2022, s. 302; Strube, 1993, Taf. 16e, f, Taf.34 a, b, Taf.49d).

Harran Ulu Cami'nde en ilgi çeken hususlardan biri, kible duvarı arkasındaki sokaktan mihraba inen merdivenli yol ve bu yol ile bağlantılı iç içe geçen iki küçük odadır. Buradaki merdiven ve odalar, Anadolu camilerinde tek örnek olması açısından önem taşımaktadır. İmamın bu kısa yoldan mihraba inerek namaz kıldırıldığı ve mihrap üzerindeki iki küçük odayı hazırlık amacıyla kullandığı tahmin edilmektedir. Sokaktan gelen bu kısa yolun cami planına dahil edilmesinin diğer önemli bir nedeni de, sultanın kısa ve emniyetli bir yoldan camiye inmesini sağlamak olmalıdır. Caminin mihrabı orta eksenenden batıya kaymış durumdadır. İlk yapıldığında mihrabın düz olduğu ve doğusunda önce halife, sonradan valinin kullandığı özel bir kapının bulunduğu, batısına nişli mihrabın yapıldığı belirtilmektedir (Rice, 1957, s. 468). Yarım daire biçimli niş şeklindeki mihrablar ise Emevi döneminden itibaren görülmektedir. Harran Ulu Cami'de her iki tipte mihrab kullanılmıştır (Önal, 2022,

s. 303). 2020 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında nişli mihrabın 1.22 m batısında güney-kuzey yönünde minber yatağına rastlanmıştır. Zeminden 3 cm aşağıda olan ince uzun dikdörtgen şeklindeki bu yatak iki bölümden oluşmaktadır. Kuzey bölümü orta kısmı boş olan bir kanalı andırmaktadır. Orta kısmındaki boşluğa minberin ahşap kısmı oturtulmuş olduğu tahmin edilmektedir (Önal, 2022, s. 303).

Dikdörtgen planlı avlunun üç tarafı revaklarla çevrilidir. Revaklı avlunun ortasında kesme taşlardan içe doğru basamaklı olarak tasarlanmış, fiskiyesi zarif işçilikli bir havuz (şadırvan) yer almaktadır. Şadırvana su getiren kanallar ile tahliye kanalları günümüze kadar gelmiştir. Kuzeybatıda ise geniş ve derin bir kuyu bulunmaktadır. Avlunun kuzey duvarının doğu kesiminde minare yer almaktadır. Minarenin mevcut yüksekliği 34.49 m'dir. Bu yüksekliğin üstünde olması gereken şerefesi günümüze ulaşmamıştır. Gövdesinin her cephesinde aynı hizada dikdörtgen şeklinde 50 x 15 cm. genişliğinde aydınlatma amaçlı tasarlanan açıklıklar bulunmaktadır. Minare gövdesinin alttan 22 m.'lik kısmı düzgün kesme taşlardan, üst kısmı tuğladan inşa edilmiştir. Tuğlalı kısmın H. 508 / M. 1114 ve H. 522 / M. 1128 depremlerinden sonra inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. 2019-2020 yılında yapılan restorasyon çalışmalarında minarenin çatlayan tuğla duvarı onarılarak üzeri yağmurun girmemesi için pleksi malzemeyle örtülmüştür.

Deprem Sonrası Harran Ulu Cami'nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:

Harran Ulu Cami'de depremde avludan harime açılan ana kemerin sağındaki ve solundaki kemerlerden birer tanesi yıkılmıştır. Yıkılan bu kemerlerin 2019 yılında Gaziantep Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü denetiminde yapılan rekonstrüksiyon yapıya ait kısımlar olduğu tespit edilmiştir. Yaşanan depremde bu kısımda oluşan yıkıntılar arasında caminin orijinal mimari parçaları bulunduğundan enkaz kazı çalışmaları yapılmıştır (Lev. 19). Molozlar arasından oldukça ağır olan kesme blok taşlarının kaldırılıp uygun yere istiflenmesinde vinç kullanılmıştır. Yıkıntılar altında kalan ve caminin 12. yüzyıla ait özgün mimarisini yansıtan işlenmiş kemer parçaları, sütun tanburları, sütun başlığı ve kaidelerinden oluşan 10 taş eser meydana çıkarılarak belgelenmiştir. Ayrıca, cami minaresinde düşey eksende hem taş malzemede, hem de derzlerde derin yapısal çatlaklar gözlemlenmiştir (Lev. 20, Foto. 2). Mayıs 2023'de, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından ihalesi yapılan "Harran Ulu Cami Restorasyonu ve Çevre Düzenlemesi Projesi" kapsamında Harran Ulu Cami'nde kazı ve restorasyon çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmada mimaride duvar ve kemer örgülerinde deprem öncesi restorasyonlarda kullanılmayan demir kenetleme sistemi kullanılmıştır.

Levha 19 Harran Ulu Cami’de Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları / *Earthquake Debris Excavation Works in Harran Great Mosque*

Örülen taş duvar ve kemerlerde taşlar birbirine demir kenetlerle bağlanmıştır. Bağ yerlerine ise kurşun dökülmüş, benzer uygulamalar yapının minaresine de uygulanmıştır. Harimin orijinal ana kapısının sağındaki ve solundaki 5 kemer restorasyon çalışmaları kapsamında ayağa kaldırılmıştır. Caminin 33 metre yüksekliğindeki

mevcut minaresinin yaklaşık 11 metre yüksekliğindeki tuğla kısmında çatlamlar meydana geldiğinden, tuğlalı kısım tamamen sökülüştür. Yeniden tuğla ile örülen minare özgün durumuna getirilerek, alt kısımdaki kesme taştan gövdenin çatlayan kısımlarına demir kenetlemeler yapılmıştır (Lev. 20, Foto. 3).

Levha 201-2. Harran Ulu Cami Minaresinin Depremden Önceki Durumu / *The Situation of the Minaret of Harran Great Mosque before the Earthquake*3. Harran Ulu Cami Minaresinin Depremden Sonraki Durumu / *The Situation of the Harran Great Mosque Minaret after the Earthquake*

GERMUŞ SURP ASDVADZADZİN KİLİSESİ

Şanlıurfa İli, Haliliye İlçesi, Dağeteği Mahallesi'nde, Kentsel Arkeolojik Sit Alanı içinde bulunmaktadır. 19. yüzyılda Germuş Köyü'nde 3000 nüfusun olduğu, köyde bir apostolik kilisesi, kilisenin batısında bir okul ve protestan cemaatine ait iki adet şapel olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bu dönemde Başpiskopos Khoren Mikhityan buradaki eski kiliseyi yıktırılmış ve Hagop Ardzivyan mimarlığında 1881 yılında yeni bir kilise inşa ettirmiştir (Kırmızı, 2019, s. 17). Kilisenin kitabesi mevcut değildir ancak yapı incelendiğinde, çan kulesinin ve ana kubbesinin olması Tanzimat döneminde yapıldığına işaret etmekte, yapıdaki detaylar ve tarihi göz önüne alınarak inşa tarihi 1881 olarak kabul edilmektedir (Kırmızı, 2019, s. XIX). Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi inşa tarihinden 1915 yılına kadar kilise olarak kullanılmıştır. 1915 yılından 2003 yılına kadar depo işlevi görmüştür. 2003 yılı parsel mülkiyeti Maliye Hazinesi'ne geçmesiyle yapı işlevsiz kalmıştır.

Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi doğu-batı yönünde uzanan üç nefli bazilikal planlı bir kilisedir (Lev. 21, Foto. 1). Özgün giriş kapısının bulunduğu narteks bölümünün açıklıkları sonradan kapatılmıştır. Kilisenin girişi güney cephesinde bulunan kapıdan sağlanmaktadır. Yapının üst örtüsü düz toprak damdır. Zemin katta narteks, naos, bema, pastophoria, apsis ve apsidiyol mekânları bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı yapının kârgir beden duvarının iç ve dış yüzeyi kesme taşlardan inşa edilmiştir. Germuş Kilisesi'nde yöresel malzeme olan, yumuşak ve işlemeye elverişli kireç taşı kullanılmıştır. Bu taşların köyün kuzeyinde bulunan taş ocaklarından çıkarıldığı düşünülmektedir (Çiftçi ve Dalkılıç, 2021, s. 121).

Narteks mekânı payeler ile birbirinden ayrılan beş bölümden oluşmaktadır. Özgün durumunda yarı açık bir mekân olan narteksin batı duvarında beş, kuzey ve güney duvarlarında ise birer tane sivri kemerli açıklık bulunmaktadır. Günümüzde batı ve kuzey cephesinde

yer alan açıklıklar tamamen, güney cephesinde yer alan açıklığın ise bir kısmı moloz ve kesme taşlarla örülerek kapatılmıştır. Narteks mekânının üzerinde yer alan koro katına iç mekândan naos bölümünün kuzey duvarında yer alan merdiven ile, dıştan ise güney cephesinden girişi olan iki ayrı merdivenle ulaşılmaktadır. Çatı katına ulaşım koro katının güneybatı köşesinde bulunan dairesel planlı merdiven ile sağlanmaktadır. Yapıda naos bölümünde bulunan ana kubbe ve koro katında bulunan kubbelerle beraber 4 kubbe bulunmaktadır.

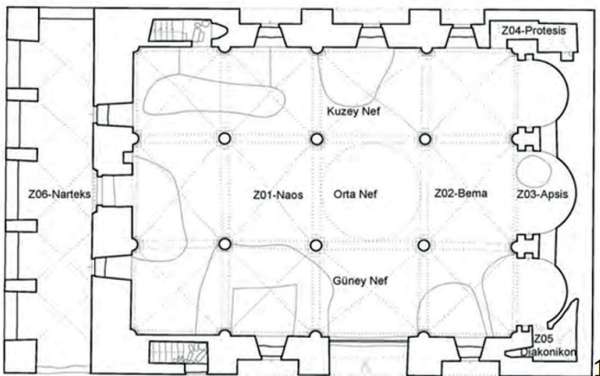
Naos kısmında üç nefli mekânın bölümlenmesi doğu-batı doğrultusunda iki dizi 3'er sütun ile sağlanmıştır. Kuzey ve güney neflerin üst örtüsü çapraz tonoz, orta nefin üst örtüsü çapraz tonoz ve kubbedir. Naos mekânının batı duvarında iki tane yarım daire kemerli pencere açıklığı, bir tane dikdörtgen biçimli niş ve orta aksta yarım kubbe örtülü özgün giriş kapısının açıklığı bulunmaktadır. Naos mekânının batı duvarının kuzey ve güney köşelerinde çeyrek daire biçiminde ve nefleri bölen sütunlarla aynı aksta yer alan iki tane yarım daire biçiminde plastr mevcuttur. Neflerin akslarının devamında ise koro katına açılan üç tane sivri kemerli açıklık bulunmaktadır (Kırmızı, 2019, s. 21).

Yapı cephelerinin tamamını dönen iç bükey profilli taş silme mevcuttur. Kuzey ve güney cephelerinin batı köşelerinde haç sembolü ile sonlanan ve cephe yüzeyinden 3 cm yüksekliğinde tasarlanan bezemeler bulunmaktadır. İç mekânda daha zengin bir süsleme görülmektedir. Yapının kaburgalı ana kubbesi on iki parçaya bölünmüştür. Kaburga kemerleri kubbenin kilit taşında birleşmektedir. Kubbe kasağının üzerinde sonlanan kaburga kemerlerinin bitiş taşları bezemelidir. Ana kubbedeki pencere boşlukları dilimli kemerlere sahiptir (Lev. 22, Foto. 1). Pencere, tepesinde bir haç sembolü olan profilli silmelerle hareketlendirilmiştir. Kubbe kasağında iki sıra mukarnas benzeri bir bezeme bulunmaktadır.

Levha 21

1. Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi Zemin Kat Planı / *Germuş Surp Asdvadzadzin Church Ground Floor Plan* (Kırmızı, 2019, s. 19, şek. 3.4)

3. Kilisenin Batı Girişi / *Western Entrance Of The Church*

Levha 22

1. Depremden Önce Kilisenin Naos Mekânındaki Ana Kubbe / *The Main Dome in the Naos of the Church before the Earthquake* (Kırmızı, 2019, s. 102, şek. C.59)

2. Kilise Kubbesinin Deprem Sonrası Durumu / *The State of the Church Dome after the Earthquake*

Pendantiflerin yüzeyine ise dilimli kemerden açıklığı bulunan birer niş yapılmıştır. Büyük bir bölümü yok olmuş kubbe yüzeyindeki fresklerin bir kısmı okunmaktadır. Pencere etrafındaki yarım daire kemer açıklığının köşe noktaları ve haç sembolü mavi renktedir. Kabartma şeklindeki haç sembolünün üzerinde freskler mevcuttur (Kırmızı, 2019, s. 39). Apsis üzerinde yer alan yarım kubbe dokuz parçaya bir rozet ile sonlanmaktadır. Kubbe kasağı ve kaburga kemeri mavi renge boyanmıştır. Kaburgaları arasında yer alan bezeme ögesi ise haç sembolü ile sonlanmaktadır. Kabartma şeklindeki bu bezemelerin üzerinde kahverengi ve mavi renkte freskler bulunmaktadır (Kırmızı, 2019, s. 39).

Kapı ve pencere doğramalarının söküldüğü yapıda yalnızca bazı pencerelerin demir parmaklıkları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Depo olarak kullanıldığı dönemde zemin katta bulunan ve dış mekân ile bağlantılı kapı, pencere ve sivri kemerli açıklıklar kapatılmıştır. Özgün giriş kapısı kapatılarak güney cephesinde yeni bir kapı açılmıştır. Çan kulesi, kapı-pencere doğramaları ve kitabe gibi detaylar bu dönemde kaybedilmiştir. Parsel mülkiyetinin Maliye Hazinesi'ne geçmesinden sonra bakımsızlık ve kaçak define kazılarında dolayı yapı harap bir durumdadır.

Fotoğraf 3

Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ndeki Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları / *Earthquake Debris Excavation Works in Germuş Surp Asdvadzadzin Church*

Levha 23

Depremden Sonra Kilisede Tespit Edilen Özgün Mimari Parçalar ve Freskler / *Original Architectural Pieces and Frescoes Discovered in the Church after the Earthquake*

Deprem Sonrası Germüş Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin Durumu ve Yapılan Çalışmalar:

Kilisenin deprem nedeniyle kaburgalı kemerli ve freskli kubbescinin 3/1'i çökmüştür (Lev. 22, Foto. 2). Çöken mimari parçalar kilise zemininde yığılı halde tespit edilmiştir. Kubbeden düşen mimari parçaların fotoğrafları çekilerek ölçüleri alınmış ve krokileri çizilmiştir (Foto. 3). Kubbeye ait haç, çiçek ve dilimli motiflerinin olduğu 35 tane mimari parça tespit edilmiş, bunlar diğer molozlar arasından ayrılarak kilise içinde uygun yere taşınmıştır (Lev. 23). Ayrıca kubbeye ait çivit mavisi ve krem renkli fresk parçaları da toplanarak kilise de uygun yere bırakılmıştır. Yapılan incelemede kilisenin duvarlarında çok sayıda dikey çatlamlar olduğu görülmüştür.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

İnsanların yaşam alanlarını etkileyen doğal afetlerde, tarihi yapıların hasar görme olasılıkları arasında usulüne uygun olmayan bakım ve onarım faaliyetleri ile yapıya zarar veren fonksiyon değişiklikleri gibi nedenler bulunmaktadır. Özellikle çoklu afete maruz kalan bölgelerde afet yönetimi kapsamında yapılacak çalışmalar, kültürel mirasın varlığını tehdit eden yıkıcı etkilerin kontrol altına alınmasında hayati önem taşımaktadır. Ancak, kültür ve tabiat varlıklarının afetlere karşı korunmasında yasal, kurumsal, idari, finansal sorunlar, yapım teknikleri ve yapım malzemeleri ile ilgili çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır (Tercan, 2018, s. 314). Diğer önemli

bir sorun da yapı malzemesi sorunlarıdır. Geleneksel yapılar genelde taş, ahşap, kerpiç ve tuğladan yapılmış olduklarından birçok afete karşı dayanıksızdırlar. Ahşap yapıların çoğu yangınlar sonucunda yok olmuşlardır. Diğer yapılar ise başka doğal afetler ya da kentsel rant baskısı nedeniyle yakılmaktadırlar. Korunacak bir eserin durumunun incelenmesi, bozulma nedenlerinin araştırılması, tespit edilmesi ve buna göre müdahale yöntemlerinin geliştirilmesi gereklidir (Tercan, 2018, s. 315).

Şanlıurfa'da Deprem Enkaz Kazı Çalışmaları kapsamında yaptığımız çalışmalar neticesinde, irdelenecek yapıların belirlenmesi, belirlenen yapıların deprem odaklı envanterlerinin oluşturulması, çoklu afet risklerinin değerlendirilmesi, riskli yapıların belirlenmesi ve buna bağlı olarak yapıların önceliklendirilmesinin gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan restorasyon ve rekonstrüksiyonların mevcut yapı ile uyumlu olması, yapıya gelen yüklerin aktarımında birlikte çalışması gerekmektedir. Deprem sonrası alanda yapılan incelemelerde sonradan eklenen ya da ayağa kaldırılan kısımların mevcut yapı ile bütünleşememesinden dolayı yıkıldığı görülmüştür. Örneğin rekonstrüksiyonu yapılan Harran Ulu Cami'de avludan harime açılan ana kemerin sağındaki ve solundaki kemerlerin sadece tek yönlü çalışması, diğer eksende yükleri karşılayan herhangi bir yapı elemanının olmaması sebepleriyle bağlantısız kalmasından dolayı deprem yükü altında çöktüğü düşünülmektedir.

Yapılan çalışmalarda da görüldüğü gibi, narinlik oranı yüksek bir yapı olan minareler depremlerde en çok hasar gören yapılardır. İncelenen tüm cami minarelerinin (Şanlıurfa Ulu Cami, Dabakhane Cami, Harran Ulu Cami, Birecik Ulu Cami ve Halfeti Ulu Cami) hasar aldığı görülmüştür. Yanal yük olan deprem yüküne karşı dayanımı zayıf olan minarelerin; deprem yükü yanında tasarım hataları, malzeme bozulmaları, bağlantı yetersizlikleri, bakım onarım ihmalleri gibi sebeplerle daha ağır hasar gördükleri tespit edilmiştir.

Harran Ulu Cami minaresinde oluşan derin yapısal çatlakların hem derzlerde hem de taş malzemede olması malzeme mukavemetinin çok düşük olduğunu düşündürmektedir. Minarenin en üst kısmındaki daha önce yapılan restorasyonla iyileştirilen tuğla kısımlar deprem sırasında yıkılmıştır. Yeni yapılan restorasyon çalışmalarında, minarede oluşan çatlaklara uygulanan demir kenetleme yönteminin oluşacak diğer depremlerde mimarinin önceki durumuna göre çok daha etkili koruma yöntemi olacağı düşünülmektedir. Benzer demir kenet uygulaması Şanlıurfa ve depremden etkilenen diğer illerdeki restorasyonu yapılacak olan anıtsal ve sivil mimarlık örneklerinde de gerçekleştirilmelidir. Harran Ulu Cami’de deprem sonrası başlayan restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmaları neticesinde deprem etkisinin yaraları sarılmıştır. Şanlıurfa’daki Germuş Kilisesi, Dabakhane Cami, Urfa Ulu Cami, Birecik Ulu Cami ve Halfeti Ulu Cami’de ise restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışma projelerine Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu’nun olumlu kararından sonra başlanması gerekmektedir. Ayrıca deprem enkaz ayrıştırma çalışmamızda kataloğu yapılarak tespit edilen orijinal mimari parçaların kullanılması restorasyon ihale şartına konulmalıdır.

Depremlerde yıkılan veya ağır hasar gören anıtsal ve sivil mimarlık örneklerinde bağlayıcı olarak kireç harcının çok zayıf kaldığı görülmüştür. Bu nedenle, restorasyon görece yapıların harcında kireç çukurlarında uzun zaman bekletilen ve bağlayıcılığı üst seviyeye ulaşan kireçlerin kullanılması elzemdir.

Depremden önce bakım-onarımı yapılmayan kültür varlıklarının depremden dolayı daha ağır hasar aldıkları ve yapısal sorunlar taşıdıkları tespit edilmiştir (Germuş Kilisesi, Halfeti Ulu Cami). Deprem sırasında zemin hareketlerinin doğurduğu gerilmelerin yapının zemin döşemelerinin yatay terazisinin bozulmasına, taşıyıcı ayak ve sütunlarda yapısal çatlaklar oluşmasına (Halfeti Ulu Cami, Birecik Ulu Cami), çift cidarlı duvarların birbirinden ayrılıp yıkılmasına (Halfeti Ulu Cami) sebep olduğu gözlenmiştir. Bu bağlamda yapılan envanter ve arşiv çalışmaları kültürel miraslarımızın belgelenmesi açısından son derece önemlidir. Hasar almış yapıları korumak için, bunlara kendi özgünlük

ve bütünselliklerini bozmadan geri döndürebilecek müdahalelerde bulunulmalıdır. Yapıların bakım, basit onarım ve müdahalelerinin belirli bir takvime bağlanması gerekmektedir. Ayrıca koruma projeleri başlatılmalı ve bu projelerde yapılara ait tarihsel, yapısal ve mimari araştırmalar yapılmalı, yapısal davranışlar tespit edilmeli ve sorunlar belirlenmelidir.

Kültür varlıklarının değerleri bağlamında, aynı nitelikli sorunları aynı müdahalelerle çözmeyi amaçlayan tutarlılık bağlamında ve koruma/kullanma dengesini sağlama bağlamında yapılara müdahale edilmelidir. Yorumlara dayalı onarımlar, restorasyon ve rekonstrüksiyonlar yapılırken koruma süreci ve koruma kararlarına halkın da katılması sağlanmalı, hatta korumayı gerçekleştirecek ilk grubun yerel halk olduğunun benimsenmesi gereklidir.

KAYNAKLAR

- AFAD (2023). 06 Şubat 2023 Pazarcık-Elbistan (Kahramanmaraş) Mw: 7.7 – Mw: 7.6 Depremleri Raporu, 06.05.2023, https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmara%C5%9F%20Depremi%20%20Raporu_02.06.2023.pdf
- AFAD (2023). 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş (Pazarcık Mw=7.7 ve Elbistan Mw 7.6) Depremleri ve Artçıları, Saha Gözlemlerini, Yapısal Hasarları ve İleriye Yönelik Önerileri İçeren Değerlendirme Raporu, 02.06.2023, https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmara%C5%9F%20Depremi%20%20Raporu_02.06.2023.pdf
- Alp, S. (1999). A. Durukan (Ed.), *Birecik'teki eserler: Camiler, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova ilçeleri ile Rumkale'deki taşınmaz kültür varlıkları*. Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları.
- Anadol, K., Arıoğlu, E. (1977, Sayı:4). Tarihi anıtların depreme karşı korunması. *Mimarlık* 77/4, 38-3.
- Aslanapa, O. (1991). *Anadolu'da ilk Türk mimarisi: Başlangıcı ve gelişmesi*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Çiftçi, S. ve Dalkılıç, N. (2021). Preservation and sustainability of traditional rural areas which were ethnically diverse in the past: example of the village of Germuş in Şanlıurfa. *Turkish Studies*, 16(7), 113-135. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.52719>
- Ekinci, A. ve Paydaş, K. (2008). *Taş devrinden Osmanlıya Urfa tarihi*. Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Gabriel, A. (1940). *Voyages archeologiques dans la Turquie orientale*. Institut Français D'Archeologie De Stamboul. E. de Boccard.
- Guidetti, M. (2009). The Byzantine heritage in the dār al-Islām: Churches and mosques in al-Ruha between the sixth and twelfth centuries. *Muqarnas*, 26(1-36). Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004175891.i-386.5>
- Güler, M. (2005). *12. Yüzyıl Anadolu Türk camileri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Güler, M. (2018). Birecik Ulu Camii'nin mimari olarak incelenmesi ve değerlendirilmesi. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, XIII (26), 189-219.
- Güler, G., Güler, M. (2022). Y. Taş (Ed.), Halfeti Ulu Cami'nin mimari olarak incelenmesi ve değerlendirilmesi. *Ortaçağ'dan günümüze Rumkale ve Halfeti* (s. 416-417) içinde. Çizgi Kitapevi Yayınları.
- İbn Şeddâd (1991). *el-A'lâkü'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i 'i-Şâm ve 'l-Cezîre*. (Y. Z. Abbâre, Çev.), Dimaşk, III/1.
- Karakaş, M. (2001). *Şanlıurfa ve ilçelerinde kitabeler*. Şanlıurfa Belediyesi Yayınları.
- Kılavuz, B. N. (2005). *Güneydoğu Anadolu bölgesi minareleri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Kılavuz, B. N. (2009). Farklı bir tip olarak karma gövdeli minareler: Güneydoğu Anadolu örnekleri. M. Görür (Ed.), *X. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Prof. Dr. Örcün Barışta'ya Armağan* (s. 471-487) içinde. Gazi Üniversitesi.
- Kırmızı, İ. (2019). *Şanlıurfa İli Germuş Surp Asdvadzadzin Kilisesi Koruma Projesi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Kürkçüoğlu, A. C. (1992). *Şanlıurfa su mimarisi*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C. (1993). *Şanlıurfa camileri*. Şurkav Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C. (1995). *Şanlıurfa'da CanlananTarih Şanlıurfa Valiliği Restorasyon ve Çevre Düzenleme Çalışmaları 1990-1995*. Şurkav Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C. (2009). *Yıldız albümlerinde Urfa*. Harran Üniversitesi Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C. (2011). *Urfa: Fotoğraflarla evvel zaman içinde*. Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C. (2013). *Şanlıurfa ili camileri*. Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A. C., Akalın, M., Kürkçüoğlu, S. ve Güler, S. E. (2002). *Şanlıurfa uygarlığın doğduğu şehir*. Şurkav Yayınları.
- Lloyd, S. ve Brice, W. (1951). Harran. *Anatolian Studies* I, 77-111.

Oktay, S., Taş, N. ve Taş, M. (2020). Kültürel miras alanlarının korunması ve afet yönetimi ilişkisi. *Dirençlilik Dergisi*, 4(2), 305-321.

Oppenheim, M. F. (1913). *Inchriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien. Gesammelt im Jahre 1899*. Vol. 2. Hinrichs.

Önal, M. (2022). Harran Ulu Cami’de restorasyon ve kazı çalışmaları 2019-2021. S. Eroğlu Bilgin, S. Çokoğullu ve M. Oral (Ed.), *Bir ömür Urfa A. Cihat Kürkçüoğlu armağanı* (s. 300-329) içinde. Gece Kitaplığı Yayınları.

Polat, T. (2021). Geç dönem Osmanlı mimarisinde bölgesel bir süsleme: Bacini (Şanlıurfa örnekleri üzerinden bir değerlendirme). *Sanat Tarihi Dergisi* (30)2, 1117-1145.

Rice, D. S. (1957). From Sin to Saladin. Excavations in Harran’s Great Mosque, with Light on the Babylonian King Nabonidus and his 104 Year Old Mother, *The Illustrated London News* (s. 467-468).

Sinclair, T. A. (1990). *Eastern Turkey: An architectural and archaeological survey*. The Pindar Press.

Strube, C. (1993). *Baudekoration im Nordsyrischen Kalksteinmassiv*. Mainz.

Tercan, B. (2018). Koruma politikaları: Tarihi, kültür ve doğa varlıklarının afetlere karşı korunması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 299-318.

Turan, A. N. (2005). *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*. Şurkav Yayınları.

TÜBİTAK (2023). 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depreminin Tarihi ve Kültürel Mirasa Etkilerinin Araştırılması, 25.03.2023, https://deprem.tubitak.gov.tr/assets/pdf/05_Sabah%20oturumlar%C4%B1/SabahSalonG/OzetKontrolSabahG/G9-1002CRe%C5%9FatAtakayOygu%C3%A7.pdf

UNESCO, ICOMOS-ICORP, MARSH International, ICCROM, UNISDR (2013). Heritage and resilience issues and opportunities for reducing disaster risks. Erişim adresi: <https://www.undrr.org/publication/heritage-and-resilience-issues-and-opportunitiesreducing-disaster-risks>.

URL KAYNAKLAR

URL 1. <https://kvmmgm.ktb.gov.tr/TR-44799/illere-gore-korunmasi-gerekli-tasinmaz-kultur-varligiistatistigi.html>

URL 2. <https://www.sabah.com.tr/sanliurfa/2021/10/25/sanliurfa-ulu-cami-mimarisiyle-tarihi-bugune-tasiyor>

URL 3. https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=40541

URL 4. https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=40541

URL 5. <https://www.google.com/imgres?imgurl=http://birecik.gov.tr/kurumlar/birecik.gov.tr>

URL 6. <https://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=2688>